

Ks. Piotr Towarek¹

Modlitwa „Sub Tuum praesidium”: czas powstania, miejsce w liturgii oraz recepcja w kulturze muzycznej. Zarys problematyki

Modlitwa *Sub Tuum praesidium* uważana jest za najstarszą modlitwę prośby skierowanej do Najświętszej Maryi Panny². Od wielu lat stanowi przedmiot zainteresowania papirologów, paleografów, historyków Kościoła, patrologów, dogmatyków oraz liturgistów³. Dotyczy to zwłaszcza dyskusji dotyczącej kwestii ustalenia czasu jej powstania, która zdawała się być w jakiejś mierze rozstrzygnięta (Gabriele Giamberardini⁴,

¹ Ks. dr Piotr Towarek, muzykolog, liturgista, wykładowca Wyższego Seminarium Duchownego w Elblągu; e-mail: towarek@op.pl; ORCID: 0000-0002-5809-5060.

² Zob. I. Cecchetti, *Sub tuum praesidium*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. 11, Roma 1953, k. 1468-1472; *Pod Twoją obronę*, w: *Leksykon liturgii*, opr. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1192-1193; Z. Pałubska, *Pod Twoją obronę*, EK XV 964-965; *Pod Twoją obronę (Sub Tuum praesidium)*, w: *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski – J.M. Szymusiak – W. Stawiszyński, Poznań 2018, s. 805.

³ Np. A.M. Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*” un’anticipata presenza della *lex credendi*. La „*teotologia*” precede la „*mariologia*”, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, red. S. Felici, Roma 1989, s. 183-205; R. Iacoangeli, „*Sub tuum praesidium*”. La più antica preghiera mariana: filologia e fede, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (Età prenicena)*, red. S. Felici, Roma 1989, s. 207-240; A. Heinz, *Die marianischen Schlussantiphonen im Stundengebet*, w: *Lebendiges Stundengebet*, red. M. Klöckener – H. Rennings, Freiburg 1989, s. 358-362; Th. Maas-Ewerd, „*Sub Tuum praesidium*...”. *Zeugnis für ein marianisches Gebet von hohem Rang*, „*Klerusblatt*” 74 (1994) s. 155-157; B. Nadolski – P. Śpiewak – S. Bednarowicz, *Kompleta czyli Liturgiczna Modlitwa na zakończenie dnia*, Kraków 2011, s. 99-101.

⁴ G. Giamberardini, „*Sub tuum praesidium*” e il titolo „*Theotokos*” nella tradizione egiziana, „*Marianum*” 96 (1969) s. 324-362; G. Giamberardini, *Il culto mariano in Egitto*, t. 1, Gerusalemme 1975.

Marek Starowieyski⁵, Józef Naumowicz⁶). W ostatnim czasie rozgorzała ona jednak ponownie (Hans Förster⁷, Theodore de Bruyn⁸), dlatego też temat ten zostanie zasygnalizowany w pierwszej części przedłożonego artykułu. Drugą jego część stanowić będzie szkic dotyczący miejsca *Sub Tuum praesidium* w liturgii Kościoła, część trzecią zaś (najobszerniejszą) – prezentacja wielkich form muzycznych, które z nią związane⁹. Modlitwa ta stała się bowiem nie tylko inspiracją dla malarzy i rzeźbiarzy, którzy w tradycji obrazowej podjęli się ukazania przedstawień Matki Bożej jako współpomocielki, opiekunki, obrończyni w tzw. płaszczu opiekuńczym¹⁰.

⁵ M. Starowieyski, *Tytuł „Theotokos” w świadectwach przedefeskich*, „Analacta Cracoviensia” 16 (1984) s. 409-449. Zob. też: M. Starowieyski, *Le titre Theotokos avant le concile d'Ephèse*, „Studia Patristica” 19 (1989) s. 237-242.

⁶ J. Naumowicz, *Theotokos*, EK XIX 762.

⁷ H. Förster, *Zur ältesten Überlieferung der marianischen Antiphon „Sub tuum praesidium”*, „Biblos” 44 (1995) s. 183-192; H. Förster, *Die älteste marianische Antiphon – eine Fehldatierung? Überlegungen zum „ältesten Beleg” des „Sub tuum praesidium”*, „Journal of Coptic Studies” 7 (2005) s. 99-109.

⁸ Th. de Bruyn, *Appeals to the Intercessions of Mary in Greek Liturgical and Paraliturgical Texts from Egypt*, w: *Presbeia Theothokou: The Intercessory Role of Mary across Times and Places in Byzantium (4th-9th Century)*, red. L.M. Peltomaa – A. Külzer – P. Allen, Wien, 2015, s. 115-130.

⁹ Forma muzyczna – jeden z głównych terminów w teorii muzyki oraz w praktyce muzycznej; ogólna budowa utworu muzycznego; efekt współdziałania elementów dzieła muzycznego; środek realizacji wyrazu emocjonalnego dzieła muzycznego za pomocą konkretnych technik kompozytorskich związany zawsze ze środkami wykonawczymi (z obsadą). Do wielkich form instrumentalnych należą sonata, symfonia, koncert, do wielkich form wokalnych – motet, msza, oratorium, a do form wokально-instrumentalnych – opera, kantata, oratorium. Zob. P. Towarek, *Święta Katarzyna Aleksandryjska w muzycznych opracowaniach mszalnych i oratoryjnych*, w: *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. J. Jezierski – K. Parzych-Blakiewicz – P. Rabczyński, Olsztyn 2016, s. 153-165; P. Towarek, *Wielkie formy muzyczne dedykowane św. Jakubowi Większemu*, w: *Święty Jakub Apostoł (Większy) w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. K. Parzych-Blakiewicz – S. Kuprjanik, Olsztyn 2019, s. 111-133; P. Towarek, *Wielkie formy muzyczne dedykowane św. Jackowi Odrowążowi*, „Studia Elbląskie” 20 (2019) s. 177-192.

¹⁰ Zob. E. Jastrzębowska, *Mozaiki łuku triumfalnego w bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie*, w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C. Napiórkowski – S. Longosz, Niepokalanów 1997, s. 120-133; T. Dobrzeniecki, *Hagia Maria-Theotokos w sztuce wczesnochrześcijańskiej (zagadnienia wybrane)*, w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C. Napiórkowski – S. Longosz, Niepokalanów 1997, s. 140-164; A. Effenberger, *Maria als Vermittlerin und Fürbitterin: Zum Marienbild in der spätanti-*

Oprócz tego stanowiła ona również przedmiot zainteresowania twórców muzyki religijnej, sakralnej, liturgicznej. Dlatego też ostatnia część artykułu stanowi próbę przybliżenia zjawiska recepcji *Sub Tuum praesidium* w kulturze muzycznej, w twórczości kompozytorów minionych wieków po czasy współczesne¹¹.

1. Ogólna charakterystyka

Grecki tekst omawianej tutaj modlitwy znajduje się na odnalezionym na początku XX wieku w Egipcie papirusie o rozmiarach 18 x 9,4 cm (zawierającym 10 linii). Został on zakupiony w 1917 roku przez John Rylands Library w Manchester i wydany w 1938 roku przez Colina Hendersona Robertsa¹². Ponowne wydanie miało miejsce w 1939 roku, po rekonstruk-

ken und frühbyzantinischen Kunst Ägyptens, w: *Presbeia Theothokou: The Intercessory Role of Mary across Times and Places in Byzantium (4th-9th Century)*, red. L.M. Peltomaa – A. Külzer – P. Allen, Wien, 2015, s. 49-108.

¹¹ Zob. J. Pothier, *Antienne „Sub tuum”*, „Revue du chant gregorien” 2 (1893-1894) s. 3-4; L. Brou, *Les chants en langue grecque dans les liturgies latines*, „Sacris Erudiri” 1 (1948) s. 165-180; L. Brou, *Les chants en langue grecque dans les liturgies latines: premier Supplément*, „Sacris Erudiri” 4 (1952) s. 226-238; J. Delamare, *La plus ancienne prière à la Sainte Vierge: Sub tuum praesidium*, „Vie spirituelle” 95 (1956) s. 149-159; L. Lockwood, *A note on Obrecht's Mass „Sub tuum praesidium”*, „Revue Belge de Musicologie” 14/1 (1960) s. 30-39; H. Feicht, *Kompozycje religijne Bartłomieja Pękiela*, w: *Studia nad muzyką polskiego renesansu i baroku*, red. Z. Lissa et al., Opera Musicologica Hieronimi Feicht 3, Kraków 1980, s. 290-454; M.J. Bloxam, *Plainsong and Polyphony for the Blessed Virgin. Notes on Two Masses by Jakob Obrecht*, „Journal of Musicology” 12 (1994) s. 51-75; K. Mrowiec, *Maryja w muzyce polskiej XIX wieku*, w: *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku. Księga pamiątkowa V Ogólnopolskiego Kongresu Mariologicznego i Maryjnego. Lublin–Wąwolnica 28-31 VIII 1986*, red. B. Pylak – Cz. Krakowiak, Lublin 1988, s. 683-697; A. Leszczyńska, *Melodyka niderlandzka w polifonii Josquina, Obrechta i La Rue*, Warszawa 1997; T. Jasiński, *Anonimowy dodatek „Domina nostra” do motetu „Sub tuum praesidium” Bartłomieja Pękiela – kompilacja i kontrafaktura. Z osobliwości staropolskich praktyk kompozytorskich*, „Muzyka” 46/2 (2001) s. 29-41; H. Meconi, *Pierre de la Rue and Musical Life at the Habsburg-Burgundian Court*, Oxford 2003, s. 97-98, 189-190, 317-320; E. Papinutti, *Maria Santissima nella musica*, „Liturgia” 22 (1988) s. 14-24; R. Kaczorowski, *Pieśń „Sub tuum praesidium” na baryton i orkiestrę Stanisława Moniuszki w perspektywie genetycznej*, w: *Sakralny wymiar twórczości Stanisława Moniuszki*, red. M. Karwaszewska, Musica Sacra 15, Gdańsk 2019, s. 128-142.

¹² C.H. Roberts, *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library* 3, Manchester 1938, nr 470. Zob. też: *Prayer to Mary (Greek P 470)*, w: *Manchester 1824*

cji dokonanej przez benedyktyna Feullena Merceniera¹³. Tę rekonstrukcję poprawił filolog Otto Stegmüller¹⁴, a powtórzył Gabriele Giamberardini¹⁵, według którego przedstawia się ona w taki oto sposób (obok tłumaczenie polskie o. Andrzeja L. Krupy):

(1) Hypò tèn sèn	(1) Do twego (do twych)
(2) eusplanchnían	(2) miłosierdzia (miłosiernych wnętrzości)
(3) Katapheúgomen,	(3) uciekamy się,
(4) Theotóke. Tàs hemôn	(4) Bogarodzico. Naszymi
(5) ikesías mè parídes	(5) prośbami nie gardź
(6) en peristásei,	(6) w naszej potrzebie,
(7) Allēk kindýnon	(7) lecz od niebezpieczeństwa
(8) lýtrosai hemàs	(8) wyzwól nas
(9) Móne hagné,	(9) Ty jedynie czysta,
(10) móne eulogeméne.	(10) jedynie błogosławiona ¹⁶ .

W 1984 roku M. Starowieyski zaprezentował takie oto tłumaczenie polskie wersji greckiej zaprezentowanej przez Giamberardiniego: „Do Twego (miłosierdzia) uciekamy (Bogarodzico (Theotoke). Naszych) błagań nie od (rzucaj w potrzebach) ale od niebezpieczeństwa (wybaw nas) (Ty) jedyna czysta, je(dyna błogosławiona)”¹⁷. W wydany w 2018 roku *Nowym słowniku wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* ten sam autor zamieścił następująca polską wersję modlitwy: „Pod Twoje / miłosierdzie / uciekamy się / Bogurodzico [Theotokos]. Naszych / prośb nie pomijaj w potrzebie / ale od niebezpieczeństwa wybaw nas jedyna święta / Ty błogosławiona”¹⁸.

W 2021 roku współczesny polski przekład greckiego tekstu modlitwy opublikował Bazyli Degórski: „Pod opiekę Twojego miłosierdzia ucieka-

– *The University of Manchester*, w: <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-GREEK-P-00470/1> (dostęp: 13.07.2021).

¹³ F. Mercenier, *L'ancienne mariale grecque la plus ancienne*, „Muséon” 52 (1939) s. 229-233; F. Mercenier, *La plus ancienne prière à la Sainte Vierge*, „Les questions liturgiques et paroissiales” 25 (1940) s. 33-36.

¹⁴ O. Stegmüller, *Sub Tuum praesidium. Bemerkungen zur ältesten Überlieferung*, „Zeitschrift für katholische Theologie” 74 (1952) s. 76-82.

¹⁵ Giamberardini, *Il culto mariano in Egitto*, s. 330.

¹⁶ A.L. Krupa, *Maryja Matką Miłosierdzia*, w: *Ewangelia miłosierdzia*, red. W. Granat, Poznań 1970, s. 115.

¹⁷ Starowieyski, *Tytuł „Theotokos*, s. 421.

¹⁸ *Pod Twoją obronę (Sub Tuum praesidium)*, s. 805.

my się, Bogarodzico. Nie odrzucaj próśb [zanoszonych] w naszych potrzebach, ale zachowaj nas od niebezpieczeństwa, [Ty] jedynie czysta, jedynie błogosławiona”¹⁹. Poszerzona wersja modlitwy znalazła się także w zbiorze modlitw ujednoliconych przez Konferencję Episkopatu Polski w 2020 roku:

Pod Twoją obronę uciekamy się, Święta Boża Rodzicielko, naszymi prośbami racz nie gardzić w potrzebach naszych, ale od wszelakich złych przygód racz nas zawsze wybawiać, Panno chwalebna i błogosławiona. O Pani nasza, Orędowniczko nasza, Pośredniczko nasza, Pocieszycielko nasza. Z Synem swoim nas pojednaj, Synowi swojemu nas polecaj, swojemu Synowi nas oddawaj²⁰.

2. Czas powstania

Podjmując kwestię ustalenia czasu powstania *Sub Tuum praesidium*, sięgamy po opracowania M. Starowieyskiego, który wskazuje w tym przypadku na dwa fundamentalne zagadnienia. Przede wszystkim zauważa on, iż jest to prawdopodobnie pierwsza znana modlitwa maryjna. Po drugie, występuje w niej termin *theotokos*²¹ związany

¹⁹ B. Degórski, „Boża Rodzicielka” (*Theotokos*), „Jasna Góra” 3 (2021) s. 11.

²⁰ Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP, *Modlitwy w języku polskim ujednolicone przez Konferencję Episkopatu Polski – tekst integralny*, s. 20, w: <https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2020/09/2020-09-04b-Ujednolicone-modlitwy-tekst-integralny.pdf> (dostęp: 1.08.2021).

²¹ Grecki termin *theotokos* oznacza dosłownie ‘ta, która rodzi z Boga’ (Bogarodzica). Według R. Laurentina *theotokos* – łączy paradoksalnie to, co we wcieleniu jest najbardziej boskie, oraz to, co najbardziej zwierzęce: Boga i zrodzenie, wydanie na świat w tym sensie, w jakim słowo to wyraża coś najbardziej cielesnego, najbardziej gwałtownego. Było to nie do przyjęcia dla Greków, dla których Bóg był niezmienny, niezniszczalny, niecierpieliwy. Przypisanie Mu zrodzenia się, wydawało się wręcz zdegradowaniem Go i bluźnierstwem. Zob. R. Laurentin, *Maryja Matka Odkupiciela*, tł. T. Żeleźnik, Warszawa 1988, s. 73. Stąd bunt i krytyka tego terminu przez patriarchę Nestoriusza, również ze względu na to, że w Egipcie termin taki przysługiwał pierwotnie bogini Izis. Chodzi o określenie *Manu-Ti* (*mas* – ‘rodzić’, *Ti* – ‘Bóg’). Zob. Giamberardini, „*Sub Tuum praesidium*”, s. 358). Zdaniem M. Starowieyskiego pozostaje niezaprzeczalnym faktem, że *theotokos* nie jest neologizmem chrześcijańskim, ale jest pochodzenia pogańskiego (Starowieyski, *Tytuł „Theotokos”*, s. 446). Jednak według Jaroslava Pelikana, powołującego się na badania Liddell-Scotta-Jonesa, *theotokos* ma pochodzenie chrześcijańskie i absolutnie nie jest adaptacją imienia jakiejś pogańskiej bogini. Zob. J. Pelikan, *Maryja przez wieki*, tł. J. Pocięj,

z okresem walk nestoriańskich (IV wiek)²². Stąd badacze problemu skłaniali się do określenia daty powstania *Sub Tuum praesidium* na wiek IV a nawet V²³. M. Starowieyski przypomina, że np. E. Lobel wskazywał w tym przypadku na III wiek, C.H. Roberts – na koniec IV wieku, O. Stegmüller oraz J. van Haelst – na przełom V/VI wieku, *Corpus Marianum Patristicum* zaś – na koniec VI wieku. Podobnie twierdzą w swojej „Patrologii” Altaner i Stuiber, wskazując przy tym na Sewera z Antiochii jako autora²⁴. Konsultowani przez M. Starowieyskiego polscy badacze Anna Świderkówna oraz Zbigniew Borkowski uznali, że na podstawie danych paleograficznych nie można określić daty powstania omawianej tu modlitwy maryjnej²⁵. Wśród owej różnorodności i mnogości opinii Starowieyski wskazał na kluczowy jego zdaniem w całej dyskusji głos wybitnego egiptologa G. Giamberardiniego, który obszernie omówił sprawę datacji modlitwy *Sub Tuum praesidium* na tle stosunków i sytuacji egipskiej. Giamberardini przywołał w swoim opracowaniu świadectwo Orygenesza (zwłaszcza komentarz do Listu do Rzymian)²⁶, a także liturgię św. Bazylego, świadectwo kościoła Teonasa (zwanego też *theometros*), homilię Pieriusa, Piotra Aleksandryjskiego oraz przekazy koptyjskie i staroegipskie, które pozwoliły mu na wysnucie wniosku, że *Sub Tuum praesidium* ułożono nie później niż w III wieku²⁷. Warto

Kraków 2012, s. 49. Jak wskazuje D. Kasprzak, dosłowny łaciński przekład greckiego *theotokos* brzmiałby *deipara*. Zob. D. Kasprzak, *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Duc in altum*, t. 5: *Matka Pana w katechezie. Materiały z XXX Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie (11 marca 2006)*, red. A.E. Klich, Kraków 2006, s. 156.

²² Na sprzeciw Nestoriusza zareagował Cyryl z Aleksandrii, który bronił tytułu *Theotokos*, atakując patriarchę Konstantynopola za to, że ten ryzykował zanegowanie jedności Chrystusa. Tytuł *theotokos*, a właściwie jedność dwóch natur Syna Bożego (boskiej i ludzkiej), potwierdził ostatecznie w 431 r. oku Sobór Efeski. Zob. *Sobór Efeski (431)*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, Kraków 2003, s. 99-189; B. Degórski, *Boże Macierzyństwo Maryi a Sobór Efeski i Chalcedoński*, „Dissertationes Paulinorum” 2 (1989) s. 5-16; J. Królikowski, *Ogłoszenie „Theotokos” na Soborze Efeskim*, „Vox Patrum” 55 (2010) s. 385-392.

²³ Starowieyski, *Tytuł Theotokos*, s. 422.

²⁴ B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Paciorek, Warszawa 1990, s. 653.

²⁵ Starowieyski, *Tytuł Theotokos*, s. 422.

²⁶ O świadectwie Orygenesza, objaśniającym w jakim sensie Maryja jest *theotokos*, informuje żyjący w V wieku Sokrates Scholastyk. Zob. Sokrates, *Historia Ecclesiastica* VII 32, 17, tł. S. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986, s. 543.

²⁷ Giamberardini, *Il Culto*, s. 103.

jednak przypomnieć, że podobne stanowisko ogłaszali już wcześniej inni badacze, np. D. Balboni (1954), czy też A.M. Malo (1967)²⁸. Za przyjęciem datacji Giamberardiniego skłaniał się bez wahania w 1984 roku M. Starowieyski, który zauważył jednak, że nie ma pewności, czy modlitwa powstała jeszcze przed świadectwem Orygenesza (zm. 253/254)²⁹ czy też po nim³⁰. W 2018 roku ten sam autor dopowiedział, że być może *Sub Tuum praesidium* pochodzi z okresu prześladowań Decjusza, szczególnie okrutnych w Egipcie, które miały miejsce w latach 250-251³¹. Podobne stanowisko prezentowało wielu historyków Kościoła i teologów, jak np. bp Jacek Jezierski, który podążając w swoim wykładzie mariologii za głosem Franza Courtha, twierdził, że w formie zapisanej modlitwa ta pojawiła się około 300 roku, a wcześniej niewątpliwie funkcjonowała w tradycji ustnej³².

Dyskusję nad problemem datacji *Sub Tuum praesidium* podjął na nowo w swoich dwóch opracowaniach (1996 oraz 2005) Hans Förster związany z Papyrussammlung Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu. Twierdzi on, że przy ustalaniu datowania paleograficznego modlitwy sięgano dotychczas błędnie tylko po rękopisy greckie, pomijając wersje koptyjskie. Tymczasem, jak zauważa, wyraźne paralele z manuskryptami koptyjskimi oraz użycie brązowego atramentu w zapisie modlitwy (będącej jego zdaniem prawdopodobnie rodzajem chrześcijańskiego „amuletu” ochronnego) wskazują, że o wiele bardziej prawdopodobne jest datowanie tekstu manchester-skiego na VI/VII, aniżeli na II/III, czy też IV wiek³³. Förster argumentuje, że przeciwko entuzjastycznemu przyjmowaniu najstarszego świadectwa *Sub tuum praesidium* można przytoczyć nie tylko poszlaki, ale i bardzo wyraźne paralele. Jego zdaniem to wiedeński zapis antyfony pochodzący z VI/VII

²⁸ D. Balboni, *Notae de prece „Sub tuum praesidium”* (Papyrus Rylands 470 [cm 18 x 9,4], saec. III), „Ephemerides Liturgicae” 48 (1954) s. 245-247; A.M. Malo, *La plus ancienne prière à Notre-Dame*, w: *De primordiis cultus mariani. Acta Congressus mariologici-mariani in Lusitania anno 1967 celebrati*, t. 2: *De fundamentis scripturisticis et dogmatico-liturgicis cultus mariani* (Romae 1970), s. 475-485. Zob. też: H. Quecke, *Das „Sub tuum praesidium” im koptischen Horologion*, „Enchoria” 1 (1970) s. 9-17.

²⁹ Zob. M. Szram, *Orygenes*, EK XIV 851.

³⁰ Starowieyski, *Tytuł Theotokos*, s. 423; Starowieyski, *Le titre Theotokos*, s. 237. Józef Naumowicz podaje jako czas powstania papirusu ok. 280 rok. Zob. Naumowicz, *Theotokos*, k. 762.

³¹ *Pod Twoją obronę (Sub Tuum praesidium)*, s. 805.

³² J. Jezierski, *Maryja początkiem nowego świata. Zarys mariologii katolickiej*, Kraków 2012, s. 36.

³³ Förster, *Zur ältesten Überlieferung*, s. 186, 192.

wieku (wydany przez Treu'a i Dietharta)³⁴ powinien być odtąd uważany za najstarszy. Swoje stanowisko doprecyzował w 2005 roku, argumentując za jeszcze późniejszym czasem pochodzenia manchesterskiej wersji modlitwy, a więc VIII/IX wiekiem³⁵. Stanowisko Förstera poparł w 2015 roku kanadyjski badacz Theodore de Bruyns, który zauważył, że odkrycie austriackiego papirologa nie zostało uwzględnione w żadnym z nowszych poważniejszych opracowań na temat początków kultu maryjnego³⁶. De Bruyn twierdzi wręcz, że nie można już dzisiaj absolutnie sięgać do greckiego tekstu ze zbiorów w Manchesterze, ponieważ ostatnie badania paleograficzne wskazują jednoznacznie na późniejszą datę powstania tego fragmentu papirusu³⁷. Podobnego zdania jest Arne Effenberger³⁸, choć nie brakuje też i przeciwników stanowiska Förstera (np. Cornelia Römer, AnneMarie Luijendijk)³⁹.

3. Miejsce w liturgii

W starożytnym Kościele koptyjskim *Sub Tuum praesidium* wykorzystywano prawdopodobnie jako antyfonę w oficjum na Boże Narodzenie. Według Achille M. Triacci⁴⁰ oraz Jacka Nowaka⁴¹ znana była ona również w liturgii syryjskiej, bizantyjskiej, ormiańskiej, etiopskiej, mediolańskiej i rzymskiej.

³⁴ Zob. *Griechische literarische Papyri christlichen Inhaltes II (Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek Neue Serie XVII)*, ed. K. Treu – J. Diethart, Wien 1993, s. 56, nr 29.

³⁵ Förster, *Die älteste marianische Antiphon – eine Fehldatierung*, s. 106-109.

³⁶ De Bruyn, *Appeals to the Intercessions of Mary*, s. 116. De Bruyn wskazuje tutaj na dwa artykuły: M.E. Johnson, „*Sub tuum praesidium*”: The „*Theotokos*” in *Christian Life and Worship before Ephesus*, w: *The Place of Christ in Liturgical Prayer: Trinity, Christology, and Liturgical Theology*, red. B.D. Spinks, Collegeville 2008, s. 243-267; R.M. Price, *Theotokos: The Title and its Significance in Doctrine and Devotion*, w: *Mary: The Complete Resource*, red. S.J. Boss, Oxford – New York 2007, s. 56-73. Dla porównania, zob. także: R. Cantalamessa, *Theotokos znakiem prawdziwej wiary chrystologicznej w świetle soborów w Efezie i Chalcedonie*, „*Salvatoris Mater*” 9/1 (2007) s. 105-122 (zwł. s. 108); S. Longosz, *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, „*Salvatoris Mater*” 2/2 (2000) s. 84-104 (zwł. s. 102).

³⁷ De Bruyn, *Appeals to the Intercessions of Mary*, s. 127.

³⁸ Effenberger, *Maria als Vermittlerin und Fürbitterin*, s. 50.

³⁹ Zob. R. Mazza, *Dating Early Christian Papyri: Old and New Methods – Introduction*, „*Journal for the Study of the New Testament*” 42/1 (2019), s. 50, przyp. 4.

⁴⁰ Triacca powołuje się na badania Giamberardiniego i przytacza incipity modlitwy z rytów wschodnich oraz zachodnich. Zob. Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*”, s. 196-197.

⁴¹ J. Nowak, *Maryja w liturgii i pobożności Kościoła*, Poznań 2009, s. 23-24.

Najstarszy zachowany przykład jej użycia w liturgii zachodniej (tekst w języku łacińskim) odnajdujemy w antyfonarzu z Compiègne z IX wieku (Paris, Bibl. Nat. Ms. lat. 17436), według którego była stosowana jako antyfona do *Benedictus* w jutrzni uroczystości Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny⁴². Inne rękopisy wskazują na posługiwanie się nią także w święto Narodzenia Maryi. W Lekcjonarzu z Cluny (1064-1095) odnajdujemy już nie tylko tekst antyfony, ale także diastematyczny zapis melodii (nuty znajdują się nad tekstem, bez linii). W XII-wiecznych źródłach (antyfonarzu z Saint-Maur-des-Fossés oraz Antyfonarzu ambrożyjańskim) natomiast nuty zapisane zostały na liniach, a tekst rozpoczyna wezwanie *Sub Tuum misericordiam*⁴³.

Po XI wieku i prawdopodobnie wskutek kazań Bernarda z Clairvaux modlitwę *Sub Tuum praesidium* rozszerzono o wezwania skierowane do Maryi jako pani (*Domina*), orędowniczki (*Mediatirx*), pośredniczki łask (*Advocata*) i pocieszycielki (*Consolatrix*). Dołączono też prośbę o pojednanie z jej Synem, a także polecenie Mu i oddanie (ofiarowanie) modlących się. Jak zauważa Triacca, rozpowszechnienie *Sub Tuum praesidium* dokonało się w XII-XIII wieku i było realizowane przede wszystkim przez rodziny zakonne benedyktynów, premonstratensów, cystersów czy też dominikanów⁴⁴. Przykładowo w liturgii cysterskiej z XII wieku odmawiano tę modlitwę w postawie klęczącej na zakończenie tercji (modlitwy przedpołudniowej oficjum) albo przed Mszą konwentualną⁴⁵. Premonstratensi natomiast używali jej w święto Siedmiu Boleści Najświętszej Maryi Panny jako antyfony do kantyku Symeona w komplecie, co spowodowane było prawdopodobnym wpływem papieża Innocentego IV (1243-1254). Był on bowiem autorem całości oficjum ku czci Siedmiu Boleści Maryi, w którym modlitwa *Sub Tuum praesidium* jest włączona do początku każdej części liturgii godzin⁴⁶. Poważną rolę w jej rozpowszechnieniu na chrześcijańskim

⁴² PL 78, 799. Zob. *Pod Twoją obronę*, s. 1192-1193.

⁴³ Zob. M. Białkowski, „*Sub Tuum praesidium*” – najstarszą śpiewaną modlitwą maryjną Kościoła, w: *Kult maryjny inspiracją kompozytorów muzyki sakralnej*. Symposium naukowe (9 grudnia 2020, Akademia Muzyczna w Poznaniu, wersja online), w: <https://www.youtube.com/watch?v=LNk5BwrJ5oI> (dostęp: 26.07.2021). W źródłach ambrożyjańskich jest ona zapisana w pierwszym tonie plagalnym i uznawana za chorał ambrożyjański wywodzący się z bizantyjskiej teotokii. Zob. *Fonti e paleografia del canto ambrosiano*, ed. M. Huglo – L. Agustoni – E. Cardine – E.M. Caglio, Archivio Ambrosiano 7, Milano 1956, s. 120.

⁴⁴ Zob. Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*”, s. 194.

⁴⁵ K. Matwiejuk, *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przed Soborem Watykańskim II*, Warszawa 2009, s. 175.

⁴⁶ Triacca, „*Sub tuum praesidium*”, s. 192-193; P.F. Lefevre, L', „*Antiphonale psalterii*” *dapré le rite de Prémontré*, „*Analecta Praemonstratensia*” 44 (1968) s. 247-274.

Zachodzie odegrali też dominikanie, którzy zainteresowali się tą modlitwą po kapitule w Ferrarze w 1290 roku i coraz częściej przyjmowali ją w swojej liturgii⁴⁷. W połowie XIII wieku odnajdujemy *Sub Tuum praesidium* także w Pontyfikale Duranda, gdzie została włączona w liturgiczny obrzęd błogosławieństwa obrazu Najświętszej Dziewicy (*Liber secundus, XIII: De benedictione ymaginis beate Marie*)⁴⁸.

W poszerzonej wersji (ze wskazanym już wyżej dodatkiem) po raz pierwszy *Sub Tuum praesidium* pojawia się w XVII wieku u jezuitów, którzy wykorzystali ją w modlitwach sodalicii mariańskich w Kolonii⁴⁹. W liturgii ambrozyjskiej, oprócz używania jej w brewiarzu jako *psallendy*, znalazła także miejsce w *Missale Ambrosianum* (1909) jako antyfona *post Evangelium* w formularzu sobotniej Mszy o Najświętszej Maryi Pannie, a także jako antyfona na procesję w święto Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny (dziś Ofiarowanie Pańskie)⁵⁰. Jak twierdzi Triacca, wersja modlitwy, która w liturgii ambrozyjskiej rozpoczyna się od słów *Sub tuam misericordiam*, jest tekstem będącym w obiegu na liturgicznym Zachodzie w formie najbardziej archaicznej i stabilnej w stosunku do form właściwych liturgii rzymskiej. Autor ten potwierdza też hipotezę, że liturgia ambrozyjska była swoistym pośrednikiem, czy raczej „pasem transmisyjnym”, dla *Sub Tuum praesidium* z Egiptu (Aleksandrii) na liturgiczny Zachód⁵¹.

W odnowionej po Soborze Watykańskim edycji brewiarza *Sub Tuum praesidium* włączono do grupy antyfon maryjnych w zakończeniu komplety⁵². W pobożności ludowej złączono ją ze śpiewem lub recytacją litanii loretańskiej. Odmawiana jest wspólnotowo lub indywidualnie w chwilach doświadczeń, trudności, kataklizmów i przeciwności, o czym przypomina Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* Soboru Watykańskiego II (KK 66). Odnajdujemy ją również w *Liber Usualis*, w kolekcji śpiewów dedykowanych Najświętszej Maryi Pannie (*In honorem B. Mariae Virginis*), gdzie zamieszczono wersję nieposzerzoną, za-

⁴⁷ Triacca zwraca tu uwagę na studium Rielanda, który omawia tekst i melodię modlitwy. Zob. Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*”, s. 193; E.M. Rieland, *De Completorio Fratrum Praedicatorum*, „*Ephemerides Liturgicae*” 60 (1946) s. 56-60.

⁴⁸ *Le Pontifical romain au Moyen-Age*, t. 3: *Le Pontifical de Guillaume Durand*, ed. M. Andrieu, Studi e testi 88, Città del Vaticano 1940, s. 525-526.

⁴⁹ Heinz, *Die marianischen Schlussantiphonen im Stundengebet*, s. 358.

⁵⁰ *Missale Ambrosianum, Editio secunda post Typicam*, Mediolani 1909, s. 43, 45, *Appendix* s. 8; Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*”, s. 195.

⁵¹ Triacca, „*Sub tuum praesidium*”: nella „*lex orandi*”, s. 187.

⁵² *Liturgia Horarum iuxta ritum romanum*, t. 4: *Tempus per annum. Hebdomadae XVIII-XXXIV, editio typica*, Vaticano 1977, s. 490.

kończoną słowami *virgo gloriosa et benedicta*⁵³. Ta sama wersja włączona została do odnowionego po Soborze Watykańskim II *Graduale romanum*, w tym również do uproszczonego i przeznaczonego dla kościołów parafialnych *Graduale simplex*⁵⁴. Według wybitnego badacza chorału Davida Hiley'a melodia gregoriańska omawianej antyfony posiada charakter sylabiczny i prosty, muzycznie nie do odróżnienia od innych tego typu utworów⁵⁵. Według Emidio Papinuttiego wykorzystuje ona zwykle formuły trybu siódmego. Trudno jednak zgodzić się z twierdzeniem tego badacza, że tekst *Sub Tuum praesidium* nie został jeszcze dostatecznie wykorzystany w muzyce figuratywnej. Okazuje się bowiem, że antyfona ta pozostawiła dość wiele śladów na gruncie religijnej muzyki wielogłosowej od średniowiecza aż do współczesności.

4. Cykle mszalne *Sub Tuum praesidium*

Pierwszym tego przykładem jest skomponowany przez Jakoba Obrechta⁵⁶ pełny cykl mszalny (*Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei*) opatrzony tytułem *Missa „Sub Tuum praesidium”*⁵⁷. Dzieło to, przeznaczone na chór a'capella, po raz pierwszy ukazało się w zbiorze *Concentus harmonici*⁵⁸, który wydany został w 1507 roku w Bazylei w drukarni Gregora Mewesa. Mszę charakteryzuje zwięzłość, zarówno pod względem długości, jak i oszczędności środków. Jednocześnie jej bogata obsada muzyczna ma niezwykłą siłę wymowy: od trzech głosów w *Kyrie* (SAT) do siedmiu głosów w *Agnus Dei* (SSAATTB), przy czym

⁵³ *Liber Usualis Missae et Officii pro Dominicis et Festis cum cantu gregoriano*, Parisiis – Tornaci – Rome 1954, s. 1861.

⁵⁴ *Graduale Simplex, Editio typica altera*, Vaticano 1999, s. 447.

⁵⁵ D. Hiley, *Chorał Kościoła zachodniego. Podręcznik*, tł. M. Kaziński, Kraków 2019, s. 130-131.

⁵⁶ Papinutti, *Maria Santissima nella musica*, s. 22.

⁵⁷ J. Obrecht – ur. w 1547 lub 1548 roku w Gandawie, zm. 1505 roku w Ferrarze, ksiądz i kompozytor francusko-flamandzki, prawdopodobnie nauczyciel śpiewu Erazma z Rotterdamu, jako zawodowy muzyk związany m.in. z katedrą w Cambrai, z kościołami w Bergen op Zoom, Brugii, Antwerpii, z dworem księcia Ercolego d'Este w Ferrarze oraz prawdopodobnie z kapelą papieską. Zob. A. Leszczyńska, *Obrecht Jakob*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 7, red. E. Dziębowska, Kraków 2002, s. 128-131.

⁵⁸ *Concentus harmonici quattuor missarum peritissimi musicorum Jacobi Obrecht: tam notularum, claurium, signorum, pausarum, suspiriorumque: quam canonum additio-nibus quadripertita libellatione, iuxta vocum consonantiam sollertissime pressi.*

w każdej części dodawany jest kolejny głos⁵⁹. We Mszy, oprócz tytułowej antyfony *Sub Tuum praesidium* wykorzystanej jako *cantus firmus* w głosie najwyższym każdej z pięciu części, zostały też wprowadzone melodie średniowiecznych sekwencji oraz innych znanych antyfon maryjnych⁶⁰. Co ciekawe, w samym tylko *Agnus Dei* kompozytor posłużył się jednocześnie aż czterema różnymi *cantus firmus*. Wykorzystał tu m.in. początkową frazę antyfony *Regina caeli* oraz końcową frazę z *Salve regina* (*O clemens, O pia, O dulcis Maria*)⁶¹. Dzieło Obrechta jest przykładem kompozycji starannie zaplanowanej, zdeterminowanej nie tylko układem *cantus firmi*, ale też podporządkowanej pewnym kombinacjom liczbowym. Cała Msza liczy 888 breves, z czego 333 przypada na Kyrie i Gloria, a 555 – na pozostałe części. Zdaniem M.J. Bloxam *Missa „Sub Tuum praesidium”* nie mogła być skomponowana dla katedry w Cambrai czy też kościoła w Brugii, ale miejscem jej powstania jest raczej Antwerpia (kościół Onze Lieve Vrouw) albo też Bergen op Zoom, gdzie działało przecież prężnie Bractwo Najświętszej Maryi Panny⁶².

Mszę *Sub Tuum praesidium* odnajdujemy także w twórczości innego flamandzkiego kompozytora, śpiewaka i duchownego Pierre de La Rue⁶³. Jak dowiodła w swoich badaniach Honey Meconi, ten czterogłosowy cykl mszalny pochodzący z 1515 roku (okres zatrudnienia kompozytora w kapeli arcyksięcia Karola Habsburga) zachował się w ośmiu źródłach (siedem z nich posiada atrybucję), przy czym źródło z 1539 roku przypisuje autorstwo Mszy zarówno Le Rue, jak i (błędnie) Josquinowi des Prés. W niektórych źródłach wymieniana jest ona jako *Missa in mi*, albo

⁵⁹ Lockwood, *A note on Obrecht's Mass „Sub tuum praesidium”*, s. 30.

⁶⁰ Symultaniczne połączenie tych melodii stało się możliwe dzięki zastosowaniu odpowiednio dobranych rytmów i operowaniu wieloma pauzami. Schemat rozplanowania *cantus firmi* we Mszy przedstawia: Leszczyńska, *Melodyka niderlandzka w polifonii Josquina, Obrechta i La Rue*, s. 99.

⁶¹ Bloxam, *Plainsong and Polyphony for the Blessed Virgin*, s. 66.

⁶² Autorka powołuje się tutaj m.in. na zbieżność fragmentów Mszy z melodiami zawartymi w *Processionale Antverpiense* z 1574 roku. Zob. Bloxam, *Plainsong and Polyphony for the Blessed Virgin*, s. 70-71.

⁶³ P. de la Rue – ur. ok. 1460 roku w Tournai, zm. w 1518 roku w Courtrai, śpiewak w chórze katedry w Sienie oraz ‘s-Hertogenbosch, w okresie 1492-1506 członek burgundzkiej Grand Chapelle, od 1505 kanonik w Courtrai, od 1506 w służbie księżnej Juany (wdowy po księciu Filipie Pięknym), od 1508 ponownie w kapeli burgundzkiej na dworze Małgorzaty Austriackiej w Mechelen, w latach 1514-1516 w prywatnej kapeli arcyksięcia Karola Habsburga. Zob. P. Poźniak, *La Rue Pierre de*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 5, red. E. Dziębowska, Kraków 1997, s. 293-295.

*Missa quarti toni*⁶⁴. Msza La Rue była przeznaczona do wykonania w ramach liturgii sprawowanej na dworze habsbursko-burgundzkim z okazji najważniejszych świąt maryjnych w ciągu roku kościelnego. Trzeba bowiem przypomnieć, że dworska *grande chapelle* była zobowiązana do codziennego śpiewu Mszy polifonicznej, a także nieszpórów i komplety. Wszystkie oficja w dni świąteczne oraz w każdy dzień Wielkiego Postu i Adwentu miały być śpiewane⁶⁵. La Rue, podobnie jak Obrecht, wykorzystał tutaj jako *cantus firmus* gregoriańską melodię antyfony *Sub Tuum praesidium*⁶⁶. A. Leszczyńska dowodzi, że *Missa Sub Tuum praesidium* napisana została w Modus IV (*cantus durus e*, plagalny)⁶⁷. Gdy zaś chodzi o technikę kompozycji, to La Rue, podobnie jak Josquin, operuje we Mszy parami głosów⁶⁸.

5. Motety

Jedno z ważnych renesansowych i wielogłosowych nawiązań do antyfony *Sub Tuum praesidium* stanowi motet⁶⁹, który skomponował wybitny przedstawiciel tzw. szkoły rzymskiej Giovanni Pierluigi Palestrina⁷⁰.

⁶⁴ Niektóre ze źródeł są niekompletne i zawierają fragmenty Mszy, np. tylko *Sanctus* i *Agnus Dei* albo wyłącznie *Kyrie* i część *Gloria*. Zob. Meconi, *Pierre de la Rue and Musical Lieve*, s. 317-320.

⁶⁵ Meconi, *Pierre de la Rue and Musical Lieve*, s. 128-129.

⁶⁶ Zob. krytyczne wydanie dzieł kompozytora z komentarzem: Pierre de la Rue, *Opera omnia*, t. 6: *Five Masses*, ed. Nigel St. John Davison – J. Evan Kreider – T. Herman Keahey, *Corpus Mensurabilis Musicae* 97, Neuhasen – Stuttgart 1996, s. XXIII-XXXVIII oraz s. 45-73.

⁶⁷ Leszczyńska, *Melodyka niderlandzka w polifonii Josquina, Obrechta i La Rue*, s. 26.

⁶⁸ Poźniak, *La Rue Pierre de*, s. 294.

⁶⁹ Motet – od fr. *le mot* ('słowo'). Jedna z najstarszych wokalnych, a z czasem wokально-instrumentalnych, form muzycznych ukształtowana w wyniku tekstowania melizmów, a więc zaopatrzenia w nowy tekst odcinków melizmatycznych w utworach (podobnie jak w sekwencjach). Na oznaczenie głosów z nowym tekstem wprowadzono nazwę *motetus*, a cały utwór zwano *motet*. Zob. J. Chomiński – K. Wilkowska-Chomińska, *Wielkie formy wokalne*, Kraków 1984, s. 12-81.

⁷⁰ G.P. Palestrina – ur. ok. 1526 roku w Palestrinie, zm. w 1594 roku w Rzymie, włoski kompozytor, w dzieciństwie śpiewak w rzymskiej bazylice S. Maria Maggiore, od 1544 roku zatrudniony jako organista i kantor w katedrze w Palestrinie, po wyborze na papieża bp. Palestriny Giovanniego Marii del Monte (Juliusz II) zatrudniony w bazylice św. Piotra w Rzymie jako *magister cantorum* (Capella Giulia), *magister capellae* (ustępujący rangą tylko kierownikowi papieskiej kapeli sykstyńskiej), wreszcie jako śpiewak

Przeznaczony na czterogłosową obsadę (SATB) utwór powstał w 1584 roku, a opublikowany został w 1587 roku w Mediolanie, w drugiej księdze zbioru *Motecta festorum totius anni*. Kolejne *Sub Tuum proaesidium* Palestriny to dzieło przeznaczone na znacznie większą obsadę, tj. dwa chóry mieszane (SATB / SATB). Data jego powstania nie jest dokładnie znana. Zachowany rękopis datuje się na drugą połowę XVI wieku. Drukiem natomiast po raz pierwszy utwór ukazał się w 1614 roku w zbiorze *Selectae cantiones excellentissimorum auctorum 8 voc.*, a więc już po śmierci kompozytora⁷¹. Oprócz Palestriny także inni twórcy tego okresu sięgali po tekst i melodię gregoriańską *Sub Tuum praesidium*. Do grupy tej należą m.in. Jakobus Clemens non Papa, Antoine Brumel, Constanzo Festa, John Taverner, Nicholas Gombert, Adrian Willaert, Cipriano de Rore, Cristóbal de Morales, Sigismondo d'India czy też Stefano Landi. Wszyscy oni posługiwali się w swoich muzycznych opracowaniach formą motetową, z charakterystyczną dla tego okresu techniką przeimitowania w głosach.

Gregoriańska antyfona maryjna inspirowała też kompozytorów okresu baroku⁷². Przykładem tego na gruncie polskim jest twórczość Bartłomieja Pękiela, kapelmistrza i organisty królewskiego dworu Wazów⁷³. Motet *Sub Tuum praesidium* należy do grupy dziewięciu tego typu zachowanych dzieł kompozytora i jest przeznaczony na czterogłosowy zespół wokalny (A2TB).

w Capella Sistina, kapelmistrz katedry św. Jana na Lateranie (od 1555 roku), w bazylice S. Maria Maggiore (od 1560 roku), w jezuickim Collegium Romanum (od 1566 roku), na dworze kardynała d'Este w Rzymie i Tivoli (1567-1571), ostatecznie powrócił do bazyliki św. Piotra na Watykanie, uznawany za mistrza muzyki polifonicznej oraz reformatora muzyki liturgicznej w Rzymie. Zob. A. Patalas, *Palestrina Giovanni Pierluigi de*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 7, red. E. Dziębowska, Kraków 2002, s. 289-318.

⁷¹ Zob. Patalas, *Palestrina Giovanni Pierluigi de*, s. 304.

⁷² Autorem koncertu wokально-instrumentalnego „Sub tuum praesidium” na alt, tenor, bas oraz *basso continuo* jest Marcin Mielczewski (zm. 1651), przedstawiciel okresu wczesnego baroku, kompozytor, muzyk na dworze Władysława IV (być może także Zygmunta III Wazy), a później kapelmistrz w zespole królewicza Karola Ferdynanda Wazy, biskupa płockiego i wrocławskiego. Zob. B. Przybyszewska-Jarmińska, *Mielczewski Marcin*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 6, red. E. Dziębowska, Kraków 2000, s. 252.

⁷³ Bartłomiej Pękiel – zm. prawdopodobnie w 1670 roku w Krakowie, polski kompozytor, organista i kapelmistrz królewskiego dworu Wazów w Warszawie (od 1633), w latach 1658-1664 kapelmistrz kapeli katedralnej na Wawelu w Krakowie. Jego twórczość obejmuje głównie muzykę religijną, wokálną oraz wokально-instrumentálną. Wszystkie kompozycje wydała Z. Dobrzańska-Fabiańska w: B. Pękiel, *Opera omnia*, t. 1-2, MMPol seria A, Kraków 1994 (w wykazie kompozycji MMPol I i II).

Całość zawarta została w 41 taktach. Zofia Dobrzańska-Fabiańska określa czas jego powstania na lata 1661-1669⁷⁴. Pękiel wykorzystał w swoim opracowaniu zwłaszcza ostatnie słowa pierwszej (starożytnej) części antyfony (*virgo gloriosa et benedicta*). Jak zauważa Hieronim Feicht, dzieło to cieszyło się tak wielkim uznaniem, że nieznany nam kompozytor polski dokomponował doń dalszą część, wykorzystując nieznajdujące się jeszcze wówczas w księgach liturgicznych słowa *Domina, Domina, Domina nostra, Mediatrix nostra, Advocata nostra, Tuo Filio nos reconcilia, Tup Filio nos repraesenta*⁷⁵. Z zapisów roranczkich ksiąg głosowych katedry wawelskiej można wnioskować, że kompozycja Pękiela wykonywana była po odśpiewaniu *Benedictus*, czyli po wykonaniu *ordinarium missae*, a także, iż wiązano ją z sobotą jako dniem dedykowanym Najświętszej Maryi Pannie.

Gdy chodzi o melodykę omawianego motetu, to kompozytor zastosował w nim w całości melodię chorałową, choć jednocześnie poczynił przy jej adaptacji drobne zmiany. Można powiedzieć, że chorał stanowi tu niemal śpiew stały, a pojedyncze głosy czerpią z niego motywy⁷⁶. Takie zjawisko zauważyć można np. przy opracowaniu odcinków „Sub Tuum praesidium”, „Sancta Dei Genitrix”, „in necessitatibus”, „sed e periculis” czy też „libera nos semper”. H. Feicht zwraca uwagę na to, że wykorzystana przez Pękiela melodia gregoriańska antyfony *Sub Tuum praesidium* jest identyczna zarówno z melodią zawartą we współczesnej *editio vaticana*, jak też z melodią ówczesnych gradualów polskich, inna zaś niż w *editio medicaea*. Jest to więc dowód, że polska praktyka chorałowa, także w XVII wieku, była oparta na tradycji⁷⁷.

Gregoriańskie *Sub Tuum praesidium* stało się też natchnieniem w twórczości Marca-Antoine Charpentiera⁷⁸. Myślmy tu o trzech motetach wy-

⁷⁴ Z. Dobrzańska-Fabiańska, *Pękiel Bartłomiej*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 8, red. E. Dziębowska, Kraków 2004, s. 84.

⁷⁵ Feicht, *Kompozycje religijne Bartłomieja Pękiela*, s. 329. Por. Jasiński, *Anonimowy dodatek „Domina nostra” do motetu „Sub tuum praesidium”*, s. 29-41.

⁷⁶ *Cantus firmus* w *Sub Tuum praesidium* umieścił kompozytor w nutach równej wartości w tenorze II, a więc w głosie sąsiadującym z basem. Równocześnie ze śpiewem stałym rozpoczyna alt, który czerpie do swego tematu z pięciu pierwszych nut melodii stałej (zróżnicowanej rytmicznie). Jest to jedyny w motetach Pękiela przypadek, w którym dwa głosy rozpoczynają równocześnie. We wszystkich pozostałych motetach następują kolejne wejście głosów.

⁷⁷ Feicht, *Kompozycje religijne Bartłomieja Pękiela*, s. 334-335.

⁷⁸ Marc-Antoine Charpentier – ur. w 1643 roku w Paryżu, zm. w 1704 roku w Paryżu, francuski kompozytor okresu baroku, od 1672 roku związany z teatrem Moliera w Paryżu, a po jego śmierci – z Comédie-Française, równocześnie związany z księżną de Guise (ku-

bitnego francuskiego kompozytora, które opatrzone tym samym tytułem. Pierwsze *Sub Tuum praesidium* (według katalogu Hitchcocka nr 20) powstało w 1674 roku i było przeznaczone na trzy głosy z towarzyszeniem *basso continuo*⁷⁹. Drugie (H. 28), które datowane jest na lata 1681-1682, przeznaczył Charpentier na trzy głosy a'capella. Wreszcie trzecia wersja (H. 352), pochodząca z późnych lat osiemdziesiątych XVII wieku, to utwór na sopran lub tenor solo oraz *basso continuo*. Warto wspomnieć, że ostatni z wymienionych utworów powstał w związku z działalnością katechetyczną prowadzoną przez doktrynariuszy lub jezuitów wśród dzieci we Francji. Dużą popularnością cieszyły się wówczas łatwe do śpiewania modlitwy, a wśród nich *Sub Tuum praesidium*. W tym też celu Charpentier napisał swój utwór, który miał być wykonywany jako „drugi motet na katechizm, na przerwę środkową”⁸⁰.

Ciekawy przykład barokowego opracowania *Sub Tuum praesidium* odnajdujemy w twórczości Jana Dismasa Zelenki zwanego dość często „katolickim Bachem”⁸¹. Chodzi tu o komplet dziesięciu różnych muzycznych wersji omawianej modlitwy maryjnej (ZWV 157). Kompozycje te zostały przeznaczone na czterogłosowy zespół wokalny (SATB) z towarzyszeniem *basso continuo*. Autor posłużył się następującymi tonacjami: (1) g-moll, (2) c-moll, (3) d-moll, (4) d-moll, (5) e-moll, (6) F-dur, (7) g-moll, (8) G-dur, (9) d-moll, (10) g-moll. Janice B. Stocking wskazuje na dokładny czas powstania oraz wykonania drugiego *Sub Tuum praesidium*

zynką króla), u której piastował stanowisko *maitre de musique*. Komponował i prawdopodobnie dyrygował też utworami religijnymi podczas Mszy prywatnych delfina Francji, od ok. 1680 roku kompozytor i kapelmistrz przy kościele jezuickim St-Louis oraz w jezuickim College Louis-le-Grand, a od 1698 roku *maitre de musique* w St. Chapelle de Palais.

⁷⁹ Zob. Charpentier Marc-Antoine, w: *BnF.Catalogue général (Bibliothèque Nationale de France)*, w: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb147821904> (dostęp: 15.07.2021).

⁸⁰ Zob. H. de Villiers, *The Sub Tuum Praesidium*, w: *New Liturgical Movement*, w: <https://www.newliturgicalmovement.org/2011/02/sub-tuum-praesidium.html#YO9BLugzY2y> (dostęp: 15.07.2021).

⁸¹ Jan Dismas Zelenka – ur. w 1679 roku w Louňovicach pod Bláníkem k. Pragi, zm. w 1745 roku w Dreźnie, czeski kompozytor, uczeń jezuickiego Collegium Clementinum, muzyk na dworze hrabiego von Hartig, od 1610 roku związany z kapelą dworską elektora saskiego Fryderyka Augusta I (króla polskiego Augusta II) jako kontrabasista, kompozytor, wicekapelmistrz i kapelmistrz. Tworzył głównie muzykę kościelną związaną z różnymi okolicznościami życia dworu oraz rokiem liturgicznym. Zob. K. Duszyk, *Zelenka Jan Dismas*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 12, red. E. Dziębowska, Kraków 2012, s. 344.

(c-moll), tj. 28 marca 1734 roku⁸². W zakończeniu partytury tej kompozycji (nr 2), a także w *Sub Tuum praesidium* nr 5 (e-moll) pozostawił Zelenka dedykację tych utworów, która składa się z szeregu liter: „A M D G B V M O O S S H A A P J R”. Formuła ta oddaje cześć Bogu (A M D G – „Ad Majorem Dei Gloriam”), Najświętszej Dziewicy Maryi (B V M – „Beatae Virginis Mariae”), świętym (O O S S H – „Omnibus Sanctis honor”) oraz patronom Zelenki – rodzinie królewskiej i elektorskiej (A A P J R – być może oznacza to „Augustissimis Principibus in reverentia”)⁸³. Badania Stocking wskazują, że zamówienia dworu drezdeńskiego na tego typu kompozycje wzmożyły się po wrześniu 1726 roku, tj. po pielgrzymce do sanktuarium maryjnego Mariaschein-Graupen (dziś Bohosudov, Czechy). Autorka ta wskazuje też, że o śpiewie antyfony *Sub tuum praesidium* podczas nabożeństw po litanii loretańskiej informują zapisy w dworskim *Diarium* już w 1727 roku⁸⁴.

Najbardziej popularna dziś recepcja omawianej antyfony maryjnej to *Sub Tuum praesidium* (KV 198/158a) autorstwa Wolfganga Amadeusza Mozarta⁸⁵, jednego z głównych przedstawicieli okresu klasycyzmu w muzyce. Skomponowane prawdopodobnie w 1774 roku dzieło określił kompozytor jako ofertorium⁸⁶, a więc utwór stanowiący jedną z części *ordinarium Missae*. Jego powstanie badacze łączą dziś z okresem służby Mozarta

⁸² Jest to 10 opracowań antyfony w następujących tonacjach: (1) g-moll, (2) c-moll, (3) d-moll, (4) d-moll, (5) e-moll, (6) F-dur, (7) g-moll, (8) G-dur, (9) d-moll, (10) g-moll. Drugie *Sub Tuum praesidium* Zelenki (c-moll) datowane jest na 28 marca 1734 roku. Zob. J.B. Stockigt, *Jan Dismas Zelenka: A Bohemian Musician at the Court of Dresden*, Oxford 2000, s. 300.

⁸³ Stockigt, *Jan Dismas Zelenka*, s. 136 oraz, 316.

⁸⁴ Z kompletu kompozycji Zelenki zachowało się niegdyś w Dreźnie dwadzieścia osiem części (w tym być może także partie *colla voce* dla instrumentów). Autograf partytury, który, jak się wydaje, zaginął w Dreźnie już w czasie, gdy Schiirer opracował *Catalogo* (1765), trafił do zbioru Polchaua przechowywanego obecnie w Berlinie. Zob. Stockigt, *Jan Dismas Zelenka*, s. 211.

⁸⁵ Wolfgang Amadeusz Mozart – ur. w 1756 roku w Salzburgu, zm. w 1791 roku w Wiedniu, austriacki kompozytor, pianista, skrzypek, dyrygent, jako „cudowne dziecko” podróżował i koncertował na dworach królewskich i arystokratycznych Europy, w latach 1773-1777 pełnił służbę na dworze arcybiskupa Salzburga, od 1781 roku przebywał w Wiedniu, gdzie komponował, udzielał lekcji i koncertował. Zob. I. Poniatowska, *Mozart Wolfgang Amadeusz*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 6, red. E. Dziębowska, Kraków 2000, s. 394-432.

⁸⁶ Zob. P. Towarek, *Ofertorium mszalne wczoraj i dziś*, „Studia Elbląskie” 19 (2018) s. 207-226.

na dworze arcybiskupim w Salzburgu⁸⁷. Ofertorium przeznaczone zostało na dwa równorzędne głosy (sopran I, sopran II) z towarzyszeniem instrumentów smyczkowych (dwoje skrzypiec, altówka), basu (wiolonczela) oraz organów. Ten przepiękny, utrzymany w lirycznej tonacji F-dur motet, dostępny jest dziś w różnych odpisach, gdyż jego autograf zaginął⁸⁸. W związku z tym był on też przedmiotem burzliwych dyskusji wśród badaczy. Chodzi tu m.in. o kwestię autorstwa, która mimo wątpliwości, została rozwiązana na korzyść samego Mozarta. Druga kwestia dotyczyła tego, czy utwór powinien być śpiewany przez sopran i tenor czy też przez dwa soprany, na co ostatecznie się zgodzono. Innym jeszcze problemem stało się dla muzykologów rozstrzygnięcie, czy duet ten był pierwotnie utworem operowym, który następnie został zaadaptowany przez Mozarta na potrzeby liturgii, czy też od początku był pomyślany jako dzieło sakralne⁸⁹.

Opracowania *Sub Tuum praesidium* odnajdujemy w twórczości innych reprezentantów okresu klasycyzmu, takich jak np. Antonio Salieri, Ludwik van Beethoven, Johann Michael Haydn (młodszy brat Josefa Haydna), czy też żyjących na styku epoki baroku i klasycyzmu polskich twórców muzyki, jak np. Jakub Gołąbek⁹⁰ czy Antoni Milwid⁹¹. Drugi

⁸⁷ Dokładna data powstania ofertorium nie jest znana. Pod względem ekspresji i treści tekstu, które aż do taktu 55 odpowiadają gregoriańskiej antyfonie *Sub Tuum praesidium*, utwór ma wiele wspólnego z takimi dziełami kompozytora, jak graduał *Sancta Maria Mater Dei* (KV 273) i ofertorium *Alma Dei creatoris* (KV 277; 272a). Zostały one skomponowane dla Salzburga w 1777 roku, na dodatek w tej samej tonacji, czyli F-dur. Zob. H. Lölkes, *Vorwort*, w: *Wolfgang Amades Mozart. Sub tuum praesidium Offertorium KV 198 (158b) per due Soprani 2 Violini, Viola, Basso continuo (Violoncello/Contrabbasso, Organo)*, Stuttgarter Mozart-Ausgaben Urtext, Stuttgart 2003, s. 2.

⁸⁸ Utwór zachował się w odpisie głosów z końca XVIII wieku znalezionym przez Roberta Münstera (Monachium) w 1962 roku (Archiwum St. Peter/Monachium, dawniej Altötting, brak sygnatury). Zob. Lölkes, *Vorwort*, s. 2.

⁸⁹ R. King, *Mozart in Salzburg*, w: *Mozart. Exsultate Jubilate! Carolyn Sampson, The Kong's Consort, Robert King*, Hyperion Records Limited, London 2006, s. 7 (broszura dołączona do płyty CD).

⁹⁰ E. Hinz, *Muzyka kościelna w czasie polskiego oświecenia*, „Studia Pelplińskie” 46 (2013) s. 73.

⁹¹ Antoni Milwid – ur. ok. 1755 roku w Stawiankach k. Wilkomierza (Litwa), zm. w 1837 roku w Czerwińsku n. Wisłą, polski kompozytor, prawdopodobnie członek i kapelmistrz kapeli kościelnej przy klasztorze kanoników regularnych laterańskich w Czerwińsku n. Wisłą. W zbiorach czerwińskich zachowało się 11 utworów religijnych sygnowanych jego nazwiskiem oraz 10 pisanych jego ręką. Zob. I. Stachel, *Milwid Antoni*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 6, red. E. Dziębowska, Kraków 2000, s. 273-275.

ze wskazanych tutaj polskich kompozytorów napisał cykl 12 kantat *Sub Tuum praesidium* przeznaczonych na sopran, bas, dwoje skrzypiec, flet, klarnet i organy. Cykl ten stanowi kombinację stylu koncertującego (dialogowanie partii wokalnych z instrumentalnymi oraz „ozdabianie” linii wokalnych), stylu galant (tematy budowane z dwutaktowych luźno związanych ze sobą fragmentów), a także stylu wczesnoklasycznego (wpływ formy sonatowej). W melodyce utworów widać wpływy włoskie, zwłaszcza Scarlattiego. W niektórych kantatach kompozytor nawiązał też do tańców polskich, np. mazurka lub poloneza⁹². Pozaeuropejski i dość ciekawy ze względu na swoje formalne rozmiary przykład stanowi *Sub Tuum praesidium* przeznaczone na czterogłosowy chór mieszany oraz orkiestrę symfoniczną, którego autorem jest Piotr I (cesarz Brazylii), znany także jako Piotr IV (król Portugalii)⁹³.

Muzyczne ślady gregoriańskiej antyfony *Sub Tuum praesidium* odnajdujemy także w okresie romantyzmu. Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza opracowanie wybitnego przedstawiciela cecylianismu w muzyce tego okresu Charlesa Gounoda⁹⁴. Chodzi o motet przeznaczony na dwa głosy równe (sopran i sopran lub tenor i baryton) z towarzyszeniem organów, który opublikowany został wraz z *Ave verum* oraz *Tota pulchra es* w Paryżu pomiędzy 1855 a 1856 rokiem⁹⁵. Te trzy utwory, wydane wprawdzie osobno w formie nutowej, ukazały się drukiem po raz kolejny w 1867 roku pod nazwą *Trois Joli Motets faciles* (Trzy dość proste motety). *Sub Tuum praesidium* natomiast zamieścił Gounod również w zbiorze pt. *Chants sacrés* (część pierwsza: 20 Motets à 1 et 2 voix, nr 15, CG nr 107), który ukazał się w Paryżu w 1878 roku. Do tego samego nurtu należy także opracowanie *Sub Tuum*

⁹² J. Chomiński – K. Wilkowska-Chomińska, *Historia muzyki*, t. 1, Kraków 1989, s. 338; J. Bujas, „Missa in Dis” Antoniego Milwida (1755–1837) w kontekście repertuaru kapeli klasztornej z Czerwińska nad Wisłą, „Kwartalnik Młodych Muzykologów UJ” 41/2 (2019) s. 43–72.

⁹³ Zob. Dom Pedro I, *Sub Tuum praesidium*, w: https://www.latheotokos.it/programmi/SUB_TUUM_PRAESIDIUM/DOMPEDRO_I.pdf (dostęp: 20.07.2021).

⁹⁴ Charles Gounod – ur. w 1818 roku w Paryżu, zm. w 1893 roku w Paryżu, francuski kompozytor, uczeń J. Lesuera, J. Halevy’ego i F. Paëra w Konserwatorium Paryskim, początkowo komponował muzykę religijną (Msze, oratoria, requiem), ale pod wpływem twórczości Schumanna i Berlioza zaczął tworzyć też muzykę świecką (najśłynniejsze dzieło to opera *Faust*). Zob. A. Konieczna, *Gounod Charles*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 3, red. E. Dziębowska, Kraków 1987, s. 410–417.

⁹⁵ R. Benefield, *Introduction*, w: *Motets for One Voice by Franck, Gounod, and Saint-Saëns. The Organ-Accompanied Solo Motet in Nineteenth-Century France*, ed. R. Benefield, Middleton – Wisconsin 2003, s. XI.

praesidium (in F-dur, na dwa głosy równe) autorstwa Camille Saint-Saënsa⁹⁶. Podobny przykład odnajdujemy na gruncie polskim w twórczości Stanisława Moniuszki, który w okresie pomiędzy 1846 a 1857 rokiem napisał pieśń *Sub Tuum praesidium* przeznaczoną na głos solowy (baryton) z towarzyszeniem orkiestry. Dla potrzeb muzycznych kompozytor dokonał adaptacji tekstu antyfony, wprowadzając drobne zmiany oraz dodając w zakończeniu sformułowanie *Sancta Mater*⁹⁷. Oprócz pierwotnej wersji orkiestrowej zachowały się także opracowania na organy i fortepian⁹⁸.

6. Kompozycje XX i XXI wieku

Do gregoriańskiej antyfony *Sub Tuum praesidium* nawiązuje także twórczość kompozytorów XX wieku. Przykładem może być tutaj utwór ks. Lorenzo Perosiego, który przeznaczył swoje dzieło na dwa głosy równe z towarzyszeniem organów i opublikował po raz pierwszy w 1901 roku. Identyczną obsadę posiada *Sub Tuum praesidium* (1954) autorstwa flamandzkiego kompozytora Josa van Looy'a. Na gruncie polskim natomiast jest to *Sub Tuum praesidium* autorstwa Mariana Sawy⁹⁹ przeznaczone na chór mieszany i organy, które powstało w 1982 roku¹⁰⁰. Do grupy tej zalicza się także *Sub Tuum praesidium* autorstwa Domenico Bartolucciego. Ten wieloletni dyrygent chóru kaplicy

⁹⁶ Zob. Benefield, *Introduction*, s. XI. Camille Saint-Saëns – ur. w 1835 roku w Paryżu, zm. w 1921 roku w Algierze, francuski kompozytor, pianista, organista (zwłaszcza w paryskich kościołach St-Merry, St-Madeleine) i pisarz muzyczny, absolwent Konserwatorium Paryskiego, założyciel (wspólnie z Cesarem Franckiem) Société Nationale de Musique w Paryżu. Zob. M. Woźna-Stankiewicz, *Saint-Saëns Camille*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 9, red. E. Dziębowska, Kraków 2007, s. 11-17.

⁹⁷ Kaczorowski, *Pieśń „Sub tuum praesidium”*, s. 135.

⁹⁸ Według Karola Mrowca powstały dwie wersje tego utworu, a także wersja trzecia z tekstem polskim w tłumaczeniu Jana Chęcińskiego. Zob. Mrowiec, *Maryja w muzyce polskiej XIX wieku*, s. 688, 690, przypis 61; K. Duszyk, *Moniuszko Stanisław*, w: *Encyklopedia muzyczna PWN. Część biograficzna*, t. 6, red. E. Dziębowska, Kraków 2000, s. 321.

⁹⁹ Marian Sawa – ur. w 1937 roku w Krasnymstawie, zm. w 2005 roku w Warszawie, kompozytor, organista, improwizator i pedagog, uczeń prof. F. Rączkowskiego (organy) oraz prof. K. Sikorskiego (kompozycje). Pozostawił po sobie ok. 800 kompozycji, zwłaszcza o tematyce religijnej.

¹⁰⁰ Na 1982, a nie 1980 rok, wskazuje Towarzystwo im. Mariana Sawy. Zob. *Marian Sawa, kompozycje, muzyka wokально-instrumentalna*, w: <http://mariansawa.org/marian-sawa/kompozycje/muzyka-wokalno-instrumentalna/> (dostęp: 23.07.2021).

sykstyńskiej, profesor oraz kompozytor, uhonorowany przez Benedykta XVI kapeluszem kardynalskim, nawiązuje wyraźnie w swoim dziele do twórczości G.P. Palestriny. Napisany z zastosowaniem techniki przeimitowania motet kompozytor przeznaczył na czterogłosowy chór mieszany (SATB) a'capella¹⁰¹.

Sub Tuum praesidium stało się też inspiracją dla twórców muzyki sakralnej w XXI wieku. Przykładem może być tutaj dzieło autorstwa Scotta Villarda, kompozytora żyjącego i tworzącego w Honolulu na Hawajach. Przeznaczony na trzygłosowy chór męski (TTB) utwór jest pierwszą z kompozycji zawartych w zbiorze *Seven Marian Motets* (2011). W 2013 roku ukazało się trzygłosowe (SAB) *Sub Tuum praesidium* autorstwa włoskiego kompozytora Marco Molinarięgo. W 2016 roku natomiast powstało czterogłosowe (SATB) *Sub Tuum praesidium*, którego twórcą jest Matthew Ward. Utwór ten powstał z okazji konferencji „Evangelium 2016” i wykonany został po raz pierwszy podczas Mszy sprawowanej w oratorium w Reading 30 lipca 2016 roku. Kolejny przykład to *Sub Tuum praesidium* autorstwa włoskiego kompozytora Paolo Pandolfo. Skomponowany w 2017 roku utwór przeznaczony został na czterogłosowy chór a'capella z towarzyszeniem organów *ad libitum*. Kompozytor zadedykował go księdzu Silvio Zaramella (*in memoria di Don Silvio Zaramella*)¹⁰².

Gregoriańska melodia antyfony *Sub Tuum praesidium* stanowi też inspirację dla kompozycji instrumentalnych. Przykładem tego jest *Florilegio gregoriano, Nr. 6 on „Sub tuum praesidium”* (2013 rok) autorstwa Sergio Militello¹⁰³. Utwór ten należy do zbioru jedenastu preludiów organowych, z których każde opiera się o temat zaczerpnięty z gregoriańskiego śpiewu ku czci Najświętszej Maryi Panny¹⁰⁴.

¹⁰¹ Zob. partytura motetu, w: https://www.latheotokos.it/programmi/SUB_TUUM_PRAESIDIUM/BARTOLUCCI_DOMENICO.pdf (dostęp 20.07.2021).

¹⁰² Zob. Oficjalna strona kompozytora: Paolo Pandolfo - compositore, w: <http://www.pandolfopaolo.com/> (dostęp: 20.07.2021).

¹⁰³ Sergio Militello (ur. 1968) – założyciel i dyrektor „Centro Diffusione Musica Sacra” (Międzynarodowego Centrum Muzyki Sakralnej), kompozytor, chórmistrz, organista, pianista, klawesynista, muzykolog i pedagog, dziekan Diecezjalnego Instytutu Muzyki Sakralnej Archidiecezji Florenckiej (2003-2021), maestro di cappella i organista katedry Santa Maria del Fiore we Florencji (do 2012), od 2013 nauczyciel muzyki w Cappella Musicale Pontificia „Sistina”, pełni funkcję papieskiego organisty w codziennych uroczystościach Ojca Świętego (Watykan). Zob. Sergio Militello, w: *Centro Diffusione Musica Sacra*, w: <http://centrodiffusionemusicasacra.it/art-director/cv-italiano/> (dostęp: 21.07.2021).

¹⁰⁴ Zob. S. Mitello, *Florilegio Gregoriano, Nr. 6 on „Sub tuum praesidium”*, w: https://www.latheotokos.it/programmi/SUB_TUUM_PRAESIDIUM/MILITELLO-SERGIO.pdf (dostęp: 21.07.2021).

Tekst i melodia gregoriańska *Sub Tuum praesidium* cieszy się też w ostatnich dwóch dekadach XXI wieku zainteresowaniem ze strony kompozytorów polskich. W 2011 roku światło dzienne ujrzało *Sub Tuum praesidium* autorstwa Grzegorza Majki, który przeznaczył swój utwór na chór mieszany a'capella¹⁰⁵. Z przełomu lat 2017/2018 pochodzi kantata maryjna *Sub Tuum praesidium* napisana przez Marka Czerniewicza¹⁰⁶. Dzieło to skomponowane zostało na zamówienie księdza prałata Aleksandra Ziejewskiego z okazji uroczystej koronacji kopii milenijnego obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej w bazylice pw. św. Jana Chrzyciela w Szczecinie. Przeznaczona na chór mieszany, dwie trąbki oraz organy kantata składa się z trzech części: (1) *Ave Maria*, (2) *Pod Twoją obronę* (chór a'capella), (3) *Matko Boża. Niepokalana Maryjo*. Premiera utworu odbyła się 13 października 2018 roku w Szczecinie. Rok 2020 zaowocował kolejnymi opracowaniami antyfony *Sub Tuum praesidium*. Chodzi tu najpierw o utwór Pawła Łukaszewskiego, którego światowa premiera odbyła się 30 października 2020 roku w gdańskim kościele Świętej Trójcy. Dzieło to przeznaczone zostało na chór mieszany a'capella, a koncert w ramach którego je wykonano, z powodu pandemii Covid-19 odbył się bez udziału publiczności i był oglądany tylko dzięki transmisji online¹⁰⁷. Druga z zapowiedzianych kompozycji to *Sub Tuum praesidium* autorstwa Mariusza Kramarza¹⁰⁸. Utwór ten przeznaczony na zespół wokalny a'capella jest częścią albumu „Pocieszycielka strapiionych”, który ukazał się pod koniec 2020 roku. Na album złożyło się osiem maryjnych modlitw, antyfon i hymnów zaczerpniętych ze skarbca tradycji Kościoła, a także pełen cykl mszalny *Missa de*

¹⁰⁵ Grzegorz Majka – ur. w 1981 roku w Zaborowie (woj. małopolskie), kompozytor, teoretyk muzyki i dyrygent. Zob. *Grzegorz Majka*, w: https://www.polmic.pl/index.php?option=com_mwosoby&id=1271&litera=15&view=czlowiek&Itemid=5&lang=pl (dostęp: 22.07.2021).

¹⁰⁶ Marek Czerniewicz – ur. w 1974 roku w Ornece (woj. warmińsko-mazurskie), kompozytor i pedagog, od 2002 roku wykładowca Akademii Muzycznej w Gdańsku oraz Akademii Pomorskiej w Słupsku. Zob. *Marek Czerniewicz, oficjalna strona, biogram*, w: <https://www.marekczerniewicz.com/#bio-2> (22.07.2021).

¹⁰⁷ *Z ziemi Polskiej - transmisja koncertu z okazji 100. rocznicy urodzin św. Jana Pawła II*, w: <https://www.polskichorkameralny.pl/pl/aktualnosci-blog/z-ziemi-polskiej-transmisja-koncertu> (dostęp: 22.07.2021).

¹⁰⁸ Mariusz Kramarz – kompozytor, aranżer, dyrygent, organista bazyliki Grobu Bożego w Miechowie, absolwent Akademii Muzycznej w Krakowie, współpracuje z Fundacją inCanto, z zespołem Cracow Baroque Consort, Narodowym Forum Muzyki, Stowarzyszeniem Passionart oraz z wydawnictwem Polihymnia. Zob. *Mariusz Kramarz, oficjalna strona kompozytora*, w: <http://www.mariuszkramarz.pl/> (dostęp: 23.07.2021).

Beata Maria Virgine Consolatrix Afflictorum, litanie loretańska oraz suplikacje na chór męski, wiolonczelę i tom-tom¹⁰⁹.

7. Zakończenie

Celem zaprezentowanego artykułu była refleksja nad modlitwą maryjną *Sub Tuum praesidium*, kwestią jej datacji, miejsca w liturgii oraz recepcji w kulturze muzycznej. Okazuje się, że w świetle ostatnich badań paleograficznych trudno jest dziś bezkrytycznie twierdzić, iż najstarszą jej zachowaną wersją jest ta, która znajduje się na papirusie nr 470 z John Rylands Library w Manchesterze. Przytoczone w przedłożonym artykule opinie Hansa Förstera, Theodore'a de Bruynsa czy też Arne Effenbergera rzucają całkowicie nowe światło na te zagadnienia, przesuwając datację manchesterskiego źródła na VI/VII, a nawet VIII/IX wiek. Niezmiernie ciekawym wydaje się tu twierdzenie Förstera, że to wiedeński zapis antyfony pochodzący z VI/VII wieku i opublikowany w 1993 roku przez Treu'a i Dietharta powinien być dziś uważany za najstarszy. Do wyjaśnienia pozostaje także pytanie, czy rzeczywiście skrawek manchesterskiego papirusu 470 oraz zapisana na nim modlitwa to chrześcijański amulet ochronny. Faktem jest, że tego typu zabezpieczenia były stosowane przez wyznawców Chrystusa w starożytności¹¹⁰.

Średniowieczne dokumenty liturgiczne (Antyfonarz z Compiègne, Lekcjonarz z Cluny, Antyfonarz z Saint-Maur-des-Fossés, Antyfonarz ambrojański) potwierdzają włączenie antyfony *Sub Tuum praesidium* w ramy oficjum brewiarzowego. Jej upowszechnienie w liturgii godzin dokonało się w XII-XIII wieku dzięki działalności zakonów (benedyktyni, premonstratensi, cystersi, dominikanie), a także pod wpływem papieża Innocentego IV. Choć wiązano ją dotychczas z oficjum brewiarzowym, okazało się jednak, że była ona także wkomponowana w obrzęd błogosławieństwa obrazu Najświętszej Dziewicy (Pontyfikał biskupa Duranda). Przeniknęła też do liturgii Mszy Świętej w rycie ambrojańskim (*Missale Ambrosianum*). Kiedy i w jaki sposób? Te kwestie pozostają do dalszego

¹⁰⁹ *Pocieszycielka strapionych*, w: <https://fundacijaincanto.pl/pocieszycielka-strapionych/> (dostęp: 23.07.2021).

¹¹⁰ Być może papirus ten noszony był w tzw. enkolpionie, tj. kapsułce lub fiolece niewielkich rozmiarów zawieszanej na piersiach (gr. *en kolpō*) w celach apotropaicznych, zabezpieczających przed działaniem złego ducha. Zob. P. Towarek, *Egzorcyzm: historia, liturgia, teologia*, Olsztyn 2013, s. 48.

zbadań i wyjaśnienia. Autor niniejszego opracowania skłania się ku tezie, którą przedstawił A.M. Triacca, że to właśnie liturgia ambrozjańska mogła być swoistym „pasem transmisyjnym” dla *Sub Tuum praesidium* z Egiptu (Aleksandrii) na liturgiczny Zachód.

Przeprowadzona kwerenda pozwoliła dostrzec, że modlitwa *Sub Tuum praesidium* znalazła trwałe miejsce w kulturze muzycznej, w twórczości kompozytorów muzyki religijnej. Chodzi tu przede wszystkim o kompozycje związane z kultem liturgicznym, przeznaczone najczęściej do wykonania w ramach Mszy, ale nie tylko. Potwierdzają to dwa cykle mszalne oparte o tematy zaczerpnięte z gregoriańskiej melodyki maryjnej antyfony (Obrecht, La Rue), a także liczne motety okresu renesansu (Palestrina), baroku (Mielczewski, Pękiel, Charpentier, Zelenka), klasycyzmu (Mozart) czy też romantyzmu (Gounod, Saint-Saëns, Moniuszko). Budujące okazało się także w tym przypadku świadectwo kompozytorów XX (Perosi, van Looy, Sawa, Bartolucci), a zwłaszcza XXI wieku (Villard, Molinari, Ward, Pandolfo, Militello, Majka, Czerniewicz, Łukaszewski, Kramarz). Wydaje się, że to właśnie dzięki nim modlitwa *Sub Tuum praesidium* otrzymała dziś jakby nowe życie, rozbrzmiewając już nie tylko w ramach liturgii, ale również podczas koncertów organizowanych w przestrzeni katedr, kościołów oraz sali i teatrów muzycznych. W ten sposób przypominano ją ludziom kultury i sztuki, dyrygentom, chórzystom, instrumentalistom, a przede wszystkim odbiorcom muzyki, w których drzemie przecież ukryte i czasami niewidzialne pragnienie Boga.

Prayer „Sub Tuum praesidium”: Time of Origin, Place in Liturgy and Reception in Musical Culture. Outline of the Issues

(summary)

Sub Tuum praesidium is considered to be the oldest prayer of petition addressed to the Blessed Virgin Mary. Its Greek text is found in a papyrus found in Egypt in the early 20th century, which was purchased in 1917 by the John Rylands Library in Manchester and published in 1938 by Colin Henderson Roberts. Until now it was believed to be the oldest surviving version of this prayer. In the discussion on the question of its dating, many researchers pointed, for example, to the 3rd century (Giamberardini, Starowieyski). It turns out, however, that in the light of the latest palaeographic research, this time should be moved to the 6th/7th or even 8th/9th century (Förster, Bruyns, Effenberger). According to Förster, it is the Viennese transcription of the antiphon, dating from the 6th/7th century, that should be considered the oldest today (ed. Treu and Diethart, 1993). In the Middle Ages the *Sub Tuum praesidium* was incorporated into the framework of the Office of the Breviary, as attested by the following liturgical books: the Compiègne Antiphonary (9th

century), the Lectionary of Cluny (11th century), the Saint-Maur-des-Fossés Antiphonary, the Ambrosian Antiphonary (12th century). The prayer also found a place in the rite of blessing the image of the Blessed Virgin (Durand Pontifical) and in the Mass liturgy in the Ambrosian rite (*Missale Ambrosianum*). After the Second Vatican Council, it was included at the end of the Compline (Liturgy of the Hours) and in the *Graduale romanum*. The antiphon *Sub Tuum praesidium* also influenced the formation of great musical forms inspired by its text and gregorian melodies. This group includes, among others, two Mass cycles (Obrecht, La Rue), motets (Palestrina, Mielczewski, Pękiel, Charpentier, Zelenka, Mozart, Gounod, Saint-Saëns, Moniuszko) and contemporary compositions written in the 20th century (Perosi, van Looy, Sawa, Bartolucci) and the 21st century (Villard, Molinari, Ward, Pandolfo, Militello, Majka, Czerniewicz, Łukaszewski, Kramarz).

Keywords: *Sub Tuum praesidium*; dating; liturgy; great musical forms

Modlitwa „Sub tuum praesidium”: czas powstania, miejsce w liturgii oraz recepcja w kulturze muzycznej. Zarys problematyki

(streszczenie)

Sub Tuum praesidium uważane jest za najstarszą modlitwę prośby skierowanej do Najświętszej Maryi Panny. Jej grecki tekst znajduje się odnalezionym w Egipcie na początku XX wieku papirusie, który został zakupiony w 1917 roku przez John Rylands Library w Manchester i wydany w 1938 przez Colina Hendersona Roberta. Dotychczas uważano, że jest to najstarsza zachowana wersja tej modlitwy. W dyskusji nad kwestią jej datacji wielu badaczy wskazywało na III wiek (Giamberardini, Starowieyski). Okazuje się jednak, że w świetle najnowszych badań paleograficznych należy przesunąć ten czas na VI/VII, a nawet VIII/IX wiek (Förster, de Bruyns, Effenberger). Według Förstera to wiedeński zapis antyfony pochodzący z VI/VII wieku powinien być dziś uważany za najstarszy (ed. Treu i Diethart, 1993). *Sub Tuum praesidium* włączono w wiekach średnich w ramy oficjum brewiarzowego, co potwierdzają księgi liturgiczne: Antyfonarz z Compiègne (IX wiek), Lekcjonarz z Cluny (XI wiek), Antyfonarz z Saint-Maur-des-Fossés, Antyfonarz ambrozjański (XII wiek). Modlitwa ta znalazła także miejsce w obrzędzie błogosławieństwa obrazu Najświętszej Dziewicy (Pontyfikał Duranda) oraz w liturgii mszalnej w rycie ambrozjańskim (*Missale Ambrosianum*). Po Soborze Watykańskim II włączono ją w zakończenie komplety (Liturgia Godzin) oraz do *Graduale romanum*. Antyfony *Sub Tuum praesidium* miała także wpływ na ukształtowanie się wielkich form muzycznych inspirowanych jej tekstem i gregoriańską melodyką. Do grupy tej należą m.in. dwa cykle mszalne (Obrecht, La Rue), motety (Palestrina, Mielczewski, Pękiel, Charpentier, Zelenka, Mozart, Gounod, Saint-Saëns, Moniuszko) oraz kompozycje współczesne, które powstały w XX (Perosi, van Looy, Sawa, Bartolucci) oraz XXI wieku (Villard, Molinari, Ward, Pandolfo, Militello, Majka, Czerniewicz, Łukaszewski, Kramarz).

Słowa kluczowe: *Sub Tuum praesidium*; datacja; liturgia; wielkie formy muzyczne

Bibliografia

Źródła

- Roberts C.H., *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library* 3, Manchester 1938, nr 470.
- Fonti e paleografia del canto ambrosiano*, ed. M. Huglo – L. Agustoni – E. Cardine – E.M. Caglio, Archivio Ambrosiano 7, Milano 1956.
- Graduale Simplex, Editio typica altera*, Vaticano 1999.
- Griechische literarische Papyri christlichen Inhaltes II (Mitteilungen aus der Papyrusammlung der Österreichischen Nationalbibliothek Neue Serie XVII)*, ed. K. Treu – J. Diethart, Wien 1993, 56, nr 29.
- Le Pontifical romain au Moyen-Age*, t. 3: *Le Pontifical de Guillaume Durand*, ed. M. Andrieu, Studi e testi 88, Città del Vaticano 1940.
- Liber Usualis Missae et Officii pro Dominicis et Festis cum cantu gregoriano*, Parisiis – Tornaci – Rome 1954.
- Liturgia Horarum iuxta ritum romanum*, t. 4: *Tempus per annum. Hebdomadae XVIII-XXXIV, editio typica*, Vaticano 1977.
- Missale Ambrosianum, Editio secunda post Typicam*, Mediolani 1909.
- La Rue P. de, *Opera omnia*, t. 6: *Five Masses*, ed. Nigel St. John Davison – J. Evan Kreider – T. Herman Keahey, Corpus Mensurabilis Musicae 97, Neuhasen – Stuttgart 1996.
- Sobór Efeski (431)*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, Kraków 2003, s. 99-189.
- Socrates, *Historia Ecclesiastica*, SCh 506, tł. S. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986.

Opracowania historyczno-teologiczne

- Altaner B. – Stuiber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Paciorek, Warszawa 1990.
- Balboni D., *Notae de prece „Sub tuum praesidium” (Papyrus Rylands 470 [cm 18 x 9,4], saec. III)*, „Ephemerides Liturgicae” 48 (1954) s. 245-247.
- Cantalamesa R., *Theotokos znakiem prawdziwej wiary chrystologicznej w świetle soborów w Efezie i Chalcedonie*, „Salvatoris Mater” 9/1 (2007) s. 105-122.
- Cecchetti I., *Sub tuum praesidium*, w: *Enciclopedia Cattolica*, t. 11, Roma 1953, k. 1468-1472.
- De Bruyn Th., *Appeals to the Intercessions of Mary in Greek Liturgical and Paraliturgical Texts from Egypt*, w: *Presbeia Theothokou: The Intercessory Role of Mary across Times and Places in Byzantium (4th-9th Century)*, red. L.M. Peltomaa – A. Külzer – P. Allen, Wien 2015, s. 115-130.
- Degórski B., *Boże Macierzyństwo Maryi a Sobór Efeski i Chalcedoński*, „Dissertationes Paulinorum” 2 (1989) s. 5-16.

- Dobrzeńiecki T., *Hagia Maria-Theotokos w sztuce wczesnochrześcijańskiej (zagadnienia wybrane)*, w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C Napiórkowski – S. Longosz, Niepokalanów 1997, s. 140-164.
- Effenberger A., *Maria als Vermittlerin und Fürbitterin: Zum Marienbild in der spätantiken und frühbyzantinischen Kunst Ägyptens*, w: *Presbeia Theothokou: The Intercessory Role of Mary across Times and Places in Byzantium (4th-9th Century)*, red. L.M. Peltomaa – A. Külzer – P. Allen, Wien 2015, s. 49-108.
- Förster H., *Die älteste marianische Antiphon – eine Fehlдатierung? Überlegungen zum „ältesten Beleg“ des „Sub tuum praesidium“*, „Journal of Coptic Studies” 7 (2005) s. 99-109.
- Förster H., *Zur ältesten Überlieferung der marianischen Antiphon „Sub tuum praesidium“*, „Biblos” 44 (1995) s. 183-192.
- Giamberardini G., „*Sub tuum praesidium*” e il titolo „*Theotokos*” nella tradizione egiziana, „Marianum” 96 (1969) s. 324-362.
- Giamberardini G., *Il culto mariano in Egitto*, t. 1, Gerusalemme 1975.
- Heinz A., *Die marianischen Schlussantiphonen im Stundengebet*, w: *Lebendiges Stundengebet*, red. M. Klöckener – H. Rennings, Freiburg 1989, s. 358-362.
- Iacoangeli R., „*Sub tuum praesidium*”. *La più antica preghiera mariana: filologia e fede*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (Età prenicena)*, red. S. Felici, Roma 1989, s. 207-240.
- Jastrzębowska E., *Mozaiki luku triumfalnego w bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie*, w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C Napiórkowski – S. Longosz, Niepokalanów 1997, s. 120-133.
- Jezierski J., *Maryja początkiem nowego świata. Zarys mariologii katolickiej*, Kraków 2012.
- Kasprzak D., *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Duc in altum 5: Matka Pana w katechezie. Materiały z XXX Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie (11 marca 2006)*, red. A.E. Klich, Kraków 2006, s. 137-167.
- Królikowski J., *Ogłoszenie „Theotokos” na Soborze Efeskim*, „Vox Patrum” 55 (2010) s. 385-392.
- Krupa A.L., *Maryja Matką Miłosierdzia*, w: *Ewangelia miłosierdzia*, red. W. Granat, Poznań 1970, s. 113-173.
- Longosz S., *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, „Salvatoris Mater” 2/2 (2000) s. 84-104.
- Maas-Ewerd Th., „*Sub Tuum praesidium...*”. *Zeugnis für ein marianisches Gebet von hohem Rang*, „Klerusblatt” 74 (1994) s. 155-157.
- Malo A.M., *La plus ancienne prière à Notre-Dame*, w: *De primordiis cultus mariani. Acta Congressus mariologici-mariani in Lusitania anno 1967 celebrati*, t. 2: *De fundamentis scripturisticis et dogmatico-liturgicis cultus mariani*, Romae 1970, s. 475-485.
- Mazza R., *Dating Early Christian Papyri: Old and New Methods – Introduction*, „Journal for the Study of the New Testament” 42/1 (2019) s. 46-57.

- Mercenier F., *L'ancienne mariale grecque la plus ancienne*, „Muséon” 52 (1939) s. 229-233.
- Mercenier F., *La plus ancienne prière à la Sainte Vierge*, „Les questions liturgiques et paroissiales” 25 (1940) s. 33-36.
- Nadolski B. – Śpiewak P. – Bednarowicz S., *Kompleta czyli Liturgiczna Modlitwa na zakończenie dnia*, Kraków 2011.
- Naumowicz J., *Theotokos*, EK XIX 762-763.
- Pałubska Z., *Pod Twoją obronę*, EK XV 964-965.
- Pod Twoją obronę (Sub Tuum praesidium)*, w: *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski – J.M. Szymusiak – W. Stawiszyński, Poznań 2018, s. 805.
- Pod Twoją obronę*, w: *Leksykon liturgii*, opr. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1192-1193.
- Quecke H., *Das „Sub tuum praesidium” im koptischen Horologion*, „Enchoria” 1 (1970) s. 9-17.
- Rieland E.M., *De Completorio Fratrum Praedicatorum*, „Ephemerides Liturgicae” 60 (1946) s. 27-92.
- Starowieyski M., *Le titre Theotokos avant le concile d'Ephèse*, „Studia Patristica” 19 (1989) s. 237-242.
- Starowieyski M., *Tytuł „Theotokos” w świadectwach przededefskich*, „Analacta Cracoviensia” 16 (1984) s. 409-449.
- Stegmüller O., *Sub Tuum praesidium. Bemerkungen zur ältesten Überlieferung*, „Zeitschrift für katholische Theologie” 74 (1952) s. 76-82.
- Szram M., *Orygenes*, EK XIV 851-857.
- Towarek P., *Egzorcyzm: historia, liturgia, teologia*, Olsztyn 2013.
- Triacca A.M., *„Sub tuum praesidium”: nella „lex orandi” un'anticipata presenza della lex credendi. La „teotologia” precede la „mariologia”*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, red. S. Felici, Roma 1989, s. 183-205.

Opracowania muzykologiczne

- Benefield R., *Introduction*, w: *Motets for One Voice by Franck, Gounod, and Saint-Saëns. The Organ-Accompanied Solo Motet in Nineteenth-Century France*, ed. R. Benefield, Middleton – Wisconsin 2003, s. I-XXVII.
- Bloxam M.J., *Plainsong and Polyphony for the Blessed Virgin. Notes on Two Masses by Jakob Obrecht*, „Journal of Musicology” 12 (1994) s. 51-75.
- Brou L., *Les chants en langue grecque dans les liturgies latines*, „Sacris Erudiri” 1 (1948) s. 165-180.
- Brou L., *Les chants en langue grecque dans les liturgies latines: premier Supplément*, „Sacris Erudiri” 4 (1952) s. 226-238.
- Bujas J., *„Missa in Dis” Antoniego Milwida (1755–1837) w kontekście repertuaru kapeli klasztornej z Czerwińska nad Wisłą*, „Kwartalnik Młodych Muzykologów UJ” 41/2 (2019) s. 43-72.

- Chomiński J. – Wilkowska-Chomińska K., *Historia muzyki*, t. 1, Kraków 1989.
- Chomiński J. – Wilkowska-Chomińska K., *Wielkie formy wokalne*, Kraków 1984.
- Delamare J., *La plus ancienne prière à la Sainte Vierge: Sub tuum praesidium*, „Vie spirituelle” 95 (1956) s. 149-159.
- Feicht H., *Kompozycje religijne Bartłomieja Pękiela*, w: H. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego renesansu i baroku*, red. Z. Lissa et al., Opera Musicologica Hieronimi Feicht 3, Kraków 1980, s. 290-454.
- Hinz E., *Muzyka kościelna w czasie polskiego oświecenia*, „Studia Pelplińskie” 46 (2013) s. 71-81.
- Jasiński T., *Anonimowy dodatek „Domina nostra” do motetu „Sub tuum praesidium” Bartłomieja Pękiela – kompilacja i kontrafaktura. Z osobliwości staropolskich praktyk kompozytorskich*, „Muzyka” 46/2 (2001) s. 29-41.
- Kaczorowski R., *Pieśń „Sub tuum praesidium” na baryton i orkiestrę Stanisława Moniuszki w perspektywie genetycznej*, w: *Sakralny wymiar twórczości Stanisława Moniuszki*, red. M. Karwaszewska, Musica Sacra 15, Gdańsk 2019, s. 128-142.
- King R., *Mozart in Salzburg*, w: *Mozart. Exsultate Jubilate! Carolyn Sampson, The Kong's Consort, Robert King*, Hyperion Records Limited, London 2006 (broszura dołączona do płyty CD).
- Leszczyńska A., *Melodyka niderlandzka w polifonii Josquina, Obrechta i La Rue*, Warszawa 1997.
- Lockwood L., *A note on Obrecht's Mass „Sub tuum praesidium”*, „Revue Belge de Musicologie” 1/4 (1960) s. 30-39.
- Lölkes H., *Vorwort*, w: *Wolfgang Amades Mozart. Sub tuum praesidium Offertorium KV 198 (158b) per due Soprani 2 Violini, Viola, Basso continuo (Violoncello/Contrabasso, Organo)*, Stuttgarter Mozart-Ausgaben Urtext, Stuttgart 2003, s. 2.
- Mrowiec K., *Maryja w muzyce polskiej XIX wieku*, w: *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku. Księga pamiątkowa V Ogólnopolskiego Kongresu Mariologicznego i Maryjnego. Lublin–Wąwolnica 28-31 VIII 1986*, red. B. Pylak – Cz. Krakowiak, Lublin 1988, s. 683-697.
- Papinutti E., *Maria Santissima nella musica*, „Liturgia” 22 (1988) s. 14-24.
- Pothier J., *Antienne „Sub tuum”*, „Revue du chant gregorien” 2 (1893-1894) s. 3-4.
- Stockigt J.B., *Jan Dismas Zelenka: A Bohemian Musician at the Court of Dresden*, Oxford 2000.
- Towarek P., *Ofertorium mszalne wczoraj i dziś*, „Studia Elbląskie” 19 (2018) s. 207-226.
- Towarek P., *Święta Katarzyna Aleksandryjska w muzycznych opracowaniach mszalnych i oratoryjnych*, w: *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. J. Jezierski – K. Parzych-Blakiewicz – P. Rabczyński, Olsztyn 2016, s. 153-165.
- Towarek P., *Wielkie formy muzyczne dedykowane św. Jackowi Odrowążowi*, „Studia Elbląskie” 20 (2019) s. 177-192.

Towarek P., *Wielkie formy muzyczne dedykowane św. Jakubowi Większemu*, w: *Święty Jakub Apostoł (Większy) w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. K. Parzych-Blakiewicz – S. Kuprjaniuk, Olsztyn 2019, s. 111-133.

Netografia

Prayer to Mary (Greek P 470), w: *Manchester1824 - The University of Manchester*, w: <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-GREEK-P-00470/1> (dostęp: 13.07.2021).

Dom Pedro I, *Sub Tuum praesidium*: w: https://www.latheotokos.it/programmi/SUB_TUUM_PRAESIDIUM/DOM_PEDRO_I.pdf (dostęp: 20.07.2021).

Grzegorz Majka, w: *Polskie Centrum Informacji Muzycznej*, w: https://www.polmic.pl/index.php?option=com_mwosoby&id=1271&litera=15&view=czlowiek&Itemid=5&lang=pl (dostęp: 22.07.2021).

Z ziemi Polskiej - transmisja koncertu z okazji 100. rocznicy urodzin św. Jana Pawła II, w: *Polski Chór Kameralny Schola Cantorum Gedanensis*, w: <https://www.polskichorkameralny.pl/pl/aktualnosci-blog/z-ziemi-polskiej-transmisja-koncertu> (dostęp: 22.07.2021).

Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP, *Modlitwy w języku polskim ujednolicone przez Konferencję Episkopatu Polski – tekst integralny*, s. 20, w: <https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2020/09/2020-09-04b-Ujednolicone-modlitwy-tekst-integralny.pdf> (dostęp: 1.08.2021).

Pocieszycielka strapionych, w: *Fundacja inCanto*, w: <https://fundacijaincanto.pl/pocieszycielka-strapionych/> (dostęp: 23.07.2021).

Marek Czerniewicz, *oficjalna strona, biogram*, w: <https://www.marekczerniewicz.com/#bio-2> (dostęp: 22.07.2021).

Marian Sawa, *kompozycje, muzyka wokallyno-instrumentalna*, w: *Towarzystwo im. Mariana Sawy*, w: <http://mariansawa.org/marian-sawa/kompozycje/muzyka-wokallyno-instrumentalna/> (dostęp: 23.07.2021).

Mariusz Białkowski, „*Sub Tuum praesidium*” – najstarszą śpiewaną modlitwą maryjną Kościoła, w: *Kult maryjny inspiracją kompozytorów muzyki sakralnej*, w: *Symposium naukowe (9 grudnia 2020, Akademia Muzyczna w Poznaniu)*, w: <https://www.youtube.com/watch?v=LNk5BwrJ5oI> (dostęp: 26.07.2021).

Mariusz Kramarz, *oficjalna strona kompozytora*, w: <http://www.mariuszkramarz.pl/> (dostęp: 23.07.2021).

Paolo Pandolfo, *Compositore*, w: <http://www.pandolfopaolo.com/> (dostęp: 20.07.2021).

Sergio Militello, w: *Centro Diffusione Musica Sacra*, w: <http://centrodiffusionemusica-sacra.it/art-director/cv-italiano/> (dostęp: 21.07.2021).

Sergio Militello, *Florilegio Gregoriano, Nr. 6 on «Sub tuum praesidium»*, w: https://www.latheotokos.it/programmi/SUB_TUUM_PRAESIDIUM/MILITELLO-SERGIO.pdf (dostęp: 21.07.2021).